

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ГРУЗІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧASNІСТЬ

У даній статті висвітлюється специфіка та перспективи інтеграції пострадянської Грузії до міжнародних структур. Основна увага приділяється співпраці країни з Євросоюзом та Північноатлантичним альянсом. Простежено історію змін у взаємовідносинах Грузії з ЄС та НАТО. Розглянуто чинники, які зумовили поглиблення та інтенсифікацію співробітництва грузинської держави із зазначеними організаціями протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: Грузія, інтеграція, міжнародні організації, співпраця, партнерство, Європейський Союз (ЄС), Північноатлантичний альянс (НАТО).

Фоцан Я.І. Интеграционные перспективы постсоветской Грузии: история и современность

В данной статье освещается специфика и перспективы интеграции постсоветской Грузии в международные структуры. Основное внимание уделяется сотрудничеству страны с Евросоюзом и Североатлантическим альянсом. Проложена история изменений во взаимоотношениях Грузии с ЕС и НАТО. Рассмотрены факторы, которые обусловили углубление и интенсификацию сотрудничества грузинского государства с указанными организациями в течение 90-х годов XX – начала ХХI в.

Ключевые слова: Грузия, интеграция, международные организации, сотрудничество, партнерство, Европейский Союз (ЕС), Североатлантический альянс (НАТО).

Фоцан Я.І. Интеграционные перспективы постсоветской Грузии: история и современность

The article focuses on the specifics and perspectives for the integration of post-Soviet Georgia into international agencies. The main attention is given to its cooperation with the European Union and the North Atlantic Alliance. The paper analyzes the history of changes in Georgia's relations with the EU and NATO and the factors, which caused deepening and intensification of cooperation of the Georgian state with the mentioned organizations during the nineties of the XX – beginning of the XXI centuries.

Key words: Georgia, integration, international organizations, cooperation, partnership, European Union (EU), North Atlantic Alliance (NATO).

Одним із ключових елементів зовнішньої політики пострадянської Грузії було прагнення керівництва держави та значної частки суспільства до інтеграції у європейські та світові структури. За більш ніж чверть століття, яка минула від моменту здобуття країною незалежності, Грузії вдалося приєднатися до багатьох міжнародних організацій різного ступеню важливості та напрямів діяльності. Зокрема, на сьогодні Грузія є членом ООН (з 1992) і низки її спеціалізованих організацій (ЮНЕСКО,

ВООЗ, МАГАТЕ тощо); Міжнародного валютного фонду (з 1992); Інтерполу (з 1993); ВТО (з 1999) та інших.

Однак є дві позиції, які практично протягом усього часу від здобуття незалежності займають ключові місця у грузинській політиці – інтеграція до європейських та євроатлантичних структур. Тож це дослідження буде присвячено передусім вивченню специфіки та сучасного стану взаємовідносин Грузії з Євросоюзом та Організацією Північноатлантичного договору, а також спробі аналізу нинішніх шансів щодо подальшої більш тісної співпраці країни з ЄС та НАТО.

Згадані проблеми не оминалися дослідниками історії пострадянської Грузії. Так, варто згадати низку праць, зокрема: З.Абашидзе «НАТО и Грузия: от утопии к реальности», З.Бахтуридзе «Грузия и Евросоюз: партнерский потенциал и интеграционные структуры», З.Бежанишвили «Анализ способности Грузии интегрироваться в ЕС», Г.Гваришвили «Грузия и Европа: развитие связей грузинского государства с европейскими странами и международными организациями», О.Дуднік «Зовнішня політика Республіки Грузія в контексті сучасної геополітичної ситуації», С.Минасян «Военное строительство и военно-политический курс Грузии на современном этапе» тощо.

Початок стосунків Грузії НАТО припадає на першу половину 90-х років ХХ ст. 5 червня 1992 р. Грузія приєднується до Ради північноатлантичної співпраці (РПАС) – створеної у грудні 1991 р. задля поглиблення взаємовідносин Північноатлантичного альянсу з країнами Центральної та Східної Європи [2, с.42]. 23 червня 1993 р. відбувся офіційний візит голови парламенту і керівника Грузії Е.Шеварднадзе до штаб-квартири НАТО в Брюсселі [2, с.514]. Під час цього візиту він висловив своє бачення тогочасної ролі Росії як головної причини загострення збройної боротьби в Абхазії, у першу чергу завдяки підтримці нею місцевих сепаратистів. Внаслідок цього 20 вересня з'явилася заява РПАС, в якій поряд із закликом покласти край бойовим діям у Грузії, засуджувались збройні сили Абхазії, як порушники домовленості про припинення вогню [2, с.515]. Тим самим Альянс де-факто оголосив про підтримку політики легітимної влади Грузії.

23 березня 1994 р. міністр закордонних справ Грузії А.Чіквайдзе підписує в штаб-квартири НАТО Рамковий документ новоствореної

програми співпраці з країнами, які не є членами Альянсу – «Партнерство заради миру».

У 1997 р. на заміну Раді північноатлантичної співпраці була створена Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП), до числа 27 країн-партнерів якої увійшла й Грузія. Основним завданням РЄАП було проведення регулярних консультацій і співпраці між членами Альянсу та партнерами. Показово, що один із перших заходів, організованих РЄАП – семінар з регіональної співпраці – був проведений у жовтні 1998 р. саме в Грузії [2, с.44].

Також навесні 1998 р. було призначено нового міністра оборони Грузії – полковника Д.Тевзадзе, який пройшов курс навчання в коледжі НАТО в Римі, німецькому коледжі стратегічних досліджень і економіки, а також в американському коледжі Генштабу США у Вест Пойнті. Також він був членом Нью-Йоркської військової академії наук і Міжнародного товариства з вивчення європейських ідей. Все це зробило його переконаним прихильником зовнішньополітичної орієнтації Грузії на Захід. Тому, на думку дослідників, саме з появою Тевзадзе і виникла стійка тенденція до переорієнтації на західноєвропейську модель подальшого військового розвитку Грузії [5, с.35]. Так, станом на 1999 р., Грузія вже взяла участь у 165 заходах програми НАТО «Партнерство заради миру». Крім цього, грузинський підрозділ було направлено до Косово в складі батальйону турецьких миротворців [5, с.37-38].

На початку 2000-х рр. починається новий етап взаємовідносин Грузія – НАТО, що певним чином було пов’язано зі зміною політики Альянсу в бік більш активного розширення у східному напрямку. Важливим елементом цього процесу став Президентський саміт НАТО 2002 року. Його вважають історичним, оскільки саме тоді Болгарію, Румунію, Словаччину, Словенію та країни Балтії було запрошено приєднатися до Північноатлантичного альянсу. Й саме тоді було активізовано стосунки НАТО з Україною, Грузією та Азербайджаном, які також почали розглядатися у якості перспективних повноправних членів блоку. В роботі саміту особисто брав участь Е.Шеварднадзе ѹ зробив офіційне оголошення про наміри Грузії приєднатися до Альянсу [8]. Також на Президентському саміті було затверджене План дій партнерства проти тероризму, який забезпечив структуру для посилення багатосторонньої співпраці у боротьбі з терористичними загрозами.

Крім цього на Празькому саміті було презентовано новий механізм реформ країн-партнерів у формі Індивідуального плану дій партнерства (ІПДП). Такі плани мали розроблятися на дворічний термін і об'єднувати у весь спектр способів співпраці, за допомогою яких держава-партнер взаємодіє з Альянсом з метою здійснення комплексних реформ, як інституційних так і з питань оборонної та більш широкої політики. Й у листопаді 2004 року саме Грузія першою розробила та погодила ІПДП з НАТО, ставши прикладом у створенні подібних планів для інших країн-партнерів [3, с.199-200]. Важливою позитивною рисою ІПДП є те, що вони створюються з огляду на індивідуальні потреби окремої держави-партнера і мають гнучкі як обсяги так і якісні виміри співпраці.

Таким чином, розпочавши підготовку загаданого плану ще за часів Е.Шеварднадзе, Грузія приєднується до нього вже після перемоги «Революції троянд» під керівництвом М.Саакашвілі. Отже слід зазначити, що, очоливши Грузію, М.Саакашвілі значною мірою продовжив розвивати зовнішню політику свого попередника, серед пріоритетів якої була й інтеграція країни до євроатлантичного простору та вступ у перспективі до НАТО.

Так, у створеній за часів його президентства в 2005 р. Концепції національної безпеки Грузії, інтеграції до Організації Північноатлантичного договору та Євросоюзу було присвячено окремий розділ. Зокрема, там зазначалося, що «Інтеграція в європейські та євроатлантичні політичні, економічні системи, системи безпеки – тверда воля народу Грузії. Грузія... вважає, що інтеграція в НАТО і Євросоюз країн Чорноморського регіону значно посилить безпеку цього регіону як південно-східного кордону Європи. Членство в Північноатлантичному альянсі і Євросоюзі – найважливіший пріоритет зовнішньої політики і політики національної безпеки Грузії» [6]. Європейська та євроатлантична інтеграція залишилися пріоритетними напрямами політики національної безпеки Грузії і в прийнятій у 2011 р. новій редакції Концепції.

Військові події 2008 р. ускладнили процес євроатлантичної інтеграції Грузії. Зокрема, хоча б тому, що нинішні країни-члени навряд чи погодяться на вступ до Альянсу держави з невирішеними територіальними проблемами, які можливо в перспективі доведеться вирішувати силою зброї. Однак хід інтеграції не зупинився, а з деяких напрямів навіть дещо активізувався. Так, 15 вересня 2008 р. в Тбілісі відбулося виїзне засідання

НАТО, у ході якого було прийнято рамковий документ про створення комісії НАТО – Грузія. Метою згаданої комісії було заявлено поглиблення політичного діалогу та співпраці Грузії і Альянсу, а також допомога в повоєнному відновленні Грузії.

Співпраця Грузія – НАТО продовжує успішно розвиватись. Завдяки регулярній участі в підготовці та проведенні навчань «Партнерство заради миру» Грузія змогла активно сприяти євроатлантичній безпеці шляхом підтримки операцій під проводом Альянсу. Так грузинські війська співпрацювали з силами НАТО під час операції з підтримання миру в Косово (КФОР) з 1999 по 2008 рік.

Також Грузія була однією з найбільш активних учасниць Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) в Афганістані, які завершили свою місію у 2014 р. Грузія почала надавати допомогу МССБ ще з 2004 р. А після істотного збільшення свого контингенту в жовтні 2012 року, Грузія утримувала в ньому понад 1500 військовослужбовців, що робило її найбільшою учасницею МССБ серед країн не членів НАТО і п'ятою за обсягом участі серед усіх держав, які долучились до зазначененої місії. У даний час вона є однією з найактивніших учасників «Рішучої підтримки» – нинішньої місії Альянсу для підготовки, консультування та допомоги афганським силам. Крім того, Грузія продовжує забезпечувати транзит ресурсів, призначених для розгорнутих в Афганістані військ.

З квітня 2010 р. Грузія бере участь (переважно у формі обміну інформацією) в операції НАТО «Активні зусилля», яка має на меті здійснення контртерористичного морського спостереження в Середземному морі. Також країна продовжує підтримувати Альянс в контексті операції «Морський страж» («Sea Guardian»), яку було розпочато в 2016 р. Більше того, на сьогодні Грузія є учасницею Сил реагування НАТО [13].

Грузія постійно бере участь у спільніх навчаннях, а також періодично сама надає площацьку для їх проведення. Зокрема, починаючи з 2011 р. в країні відбуваються щорічні багатонаціональні військові навчання «Моторний дух» («Agile Spirit»), а з 2014 – ще й «Благородний партнер» («Noble Partner»). Так, в «Noble Partner – 2017» взяли участь більш ніж 2,8 тисячі військових з восьми країн-членів і партнерів НАТО – Грузії, США, Великої Британії, Німеччини, Туреччини, Словенії, Вірменії та України [7].

Також Альянс активно підтримує реформування сфери оборони та безпеки Грузії. Співпраця у цій галузі була значно посилена на саміті НАТО 2014 р. в Уельсі, де було схвалено пакет важливих програм НАТО–Грузія – зокрема, щодо зміцнення оборонного потенціалу країни, підготовки та тренування військових, посилення зв’язків та розвитку взаємодії з Альянсом тощо. Ці заходи спрямовані на посилення обороноздатності Грузії, а також на подальшу її підготовку до членства в НАТО. У рамках цього пакету (станом на червень 2017 року) більш ніж 40 радників з країн-членів НАТО та країн-партнерів підтримують Грузію у формі проведення експертіз або надання відповідних ресурсів [13].

У листопаді 2017 р. НАТО успішно завершила трирічний проект зі знищення невибухнувших боеприпасів на території Грузії. За час втілення зазначеного проекту (який коштував 1,15 млн. євро) було очищено понад 78 000 кубічних метрів землі. Звільнені при цьому від боеприпасів безпечні земельні площи були підготовані для сільськогосподарського використання або іншого цільового призначення.

Тоді ж, у листопаді 2017 р., НАТО та Грузія розпочали дворічний проект з розробки та проведення організаційної оцінки стану гендерної рівності, переслідування та зловживання у збройних силах країни. Цей проект має сприяти розбудові грузинських збройних сил, вільних від будь-яких переслідувань, жорстокого поводження або насильства. Де кожен військовослужбовець, незалежно від того, чоловік він чи жінка, відчуватиме необхідну підтримку, буде заохочуватися та зможе розраховувати на повагу.

Таким чином, на сьогоднішній день грузинська армія фактично відповідає стандартам НАТО, грузинський контингент бере участь у операціях Альянсу в Афганістані, має досвід бойових дій у Косово та Іраку. Військова реформа в Грузії, проведена під керівництвом інструкторів Альянсу та завдяки фінансовій підтримці НАТО, якісно поліпшила грузинську армію.

Як зазначалося у згаданій вище Концепції національної безпеки країни, Грузія розглядає НАТО як найважливіший механізм забезпечення безпеки і стабільності на північноатлантичному просторі. Співпраця з Альянсом сприяє утвердженню в Грузії демократичних цінностей, проведенню прогресивних реформ (особливо в сфері оборони), а також формуванню безпечного та стабільного життєвого середовища.

Переходячи від стосунків Грузії з НАТО до розгляду взаємовідносин країни з Євросоюзом, передусім варто зазначити, що інтеграція до європейських структур є одним з ключових моментів грузинського зовнішньополітичного курсу досить давно і реалізується керівництвом країни цілком послідовно. Так у травні 1992 р. Грузія стала членом Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Тоді ж, у травні 1992 р., вона приєдналася до Договору про звичайні збройні сили в Європі, а у вересні – до акціонерів Європейського банку реконструкції та розвитку, основною метою якого є допомога країнам у проведенні ринкових реформ та їх подальшій міжнародній економічній інтеграції.

В червні 1996 р. між Грузією і ЄС було підписано угоду про партнерство і співробітництво, яка вступила у дію в 1999 р. [4]. Ця угода стала своєрідною юридичною базою, яка має регулювати взаємовідносини Грузія – Євросоюз. Її умовами передбачалося посилення політичного діалогу, подальший розвиток ринкової економіки та демократії, розширення торгівельних стосунків та збільшення інвестицій, досягнення гармонічних економічних взаємин тощо. Також декларувалося створення основ для законодавчого, економічного, соціального, фінансового, наукового, технологічного та культурного співробітництва. Особливий наголос робився на необхідності проведення Грузією правових та інституційних реформ у відповідності до стандартів Євросоюзу.

У квітні 1999 р. Грузія продемонструвала свою підтримку європейських цінностей ставши членом Ради Європи – міжнародної організації, яка сприяє співробітництву в сфері прав людини та демократичного розвитку.

В червні 2004 р. Грузія долучилась до Європейської політики добросусідства, справедливо вважаючи її важливим механізмом зближення з Євросоюзом. Тоді ж, у 2004 р., було утворено парламентський Комітет з інтеграції з Європою. Головною метою діяльності зазначеного Комітету наразі є сприяння інтеграції Грузії до структур Європи та ЄС, а також своєчасне та ефективне виконання Угоди про асоціацію. Цього ж року було введено пост державного міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції.

У 2009 р. Грузія приєдналася до нового проекту Євросоюзу – «Східне партнерство» (СП), спрямованого на розвиток інтеграційних зв'язків Європейського Союзу з Україною, Молдовою, Азербайджаном,

Вірменією, Білоруссю, а також і з Грузією. Серед його основних пріоритетів є: розвиток у перерахованих країнах досконалої системи управління, економічна інтеграція з ЄС, енергетична безпека, лібералізація візового режиму в комплексі з посиленням боротьби із незаконною міграцією тощо.

На третьому саміті Східного партнерства (Вільнюс, 28-29 листопада 2013 р.) відбулося парафування Угоди про асоціацію, а також Угоди про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між ЄС та Грузією. Разом з тим, під час зазначеного саміту була підписана Угода про включення Грузії до цивільних місій та військових операцій ЄС, що передбачало залучення країни до операції з управління кризами та можливість внесення спільногого вкладу до процесу забезпечення світової безпеки.

5 грудня 2012 р. Грузією було офіційно підписано всі документи необхідні для вступу до Європейської організації безпеки аeronавігації (Євроконтролю) [11], а в січні 2014 р. вона стала її повноцінним членом.

У червні 2014 р. відбулося підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Грузією, вона набула чинності у липні 2016 р. Передусім вона спрямована на досягнення політичної асоціації та економічної інтеграції між Євросоюзом та Грузинською державою.

ЄС і Грузія знайшли спільні точки дотику також і в сфері Глибокої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (DCFTA), а з 28 березня 2017 р. громадяни Грузії отримали право безвізового проїзду до Шенгенської зони. Варто згадати, що ЄС є найбільшим торговельним партнером Грузії та надає їй щорічно понад 100 мільйонів євро технічної та фінансової допомоги [10]. Отже, на сьогодні Європейський Союз та Грузія мають дуже тісні стосунки позитивного характеру.

Звичайно ж грузинське суспільство досить неоднозначно ставиться до зазначених інтеграційних процесів. У державі існують як єврооптимісти так і евроскептики.

На думку грузинського аналітика З.Анджарапидзе, жителі Грузії переважно розглядають інтеграцію до ЄС як спосіб вирішення найбільш актуальних проблем країни. І лише невелика частина грузинського суспільства дійсно поділяє те, що називають європейськими ліберальними цінностями. А в останні роки навіть ті громадяни, які підтримують інтеграцію до ЄС, висловлюють стурбованість щодо того, наскільки

негативно цей процес вплине на стан збереження національної самоідентичності. За його словами, дослідження, проведені Фондом «Європа» показали, що протягом 2013-2015 рр. кількість людей, які думають, що поглиблення інтеграції Грузії з ЄС ставить під загрозу грузинські звичаї та традиції, зросла з 31% до 45% [9].

Водночас дослідники зі США вважають, що керівництво Грузії має достатній потенціал для того, щоб зробити набагато більше, ніж робиться нині, для швидкої реалізації європейських та євроатлантичних інтеграційних планів [12]. Автори статті у виданні «The National Interest» відзначають, що завдяки вигідному географічному положенню біля Росії, Ірану й Туреччини та її ролі у якості транзитного пункту, що об'єднує Європу, Середній Схід і Азію, а також дієвій участі у експортних маршрутах каспійських нафти та газу, країна є дуже важливою для євроатлантичної спільноти. Однак при цьому роблять слушний висновок, що на сьогодні про швидке приєднання Грузії до НАТО та ЄС говорити зарано.

На їхню думку, задля збільшення своїх шансів щодо приєднання до зазначених організацій, Тбілісі має посилити практичну взаємодію з євроатлантичними інститутами, а також активніше брати участь у військових навчаннях НАТО і розширювати свої економічні зв'язки з ЄС. Поки Грузія стоїть на шляху втілення іноді болісних, але економічно і політично виправданих реформ, Захід буде зацікавлений у тому, щоб досить активно підтримувати її прагнення до НАТО та ЄС й виступатиме за підтримку її самостійності, незалежності та територіальної цілісності. В міру того, як Грузія продовжуватиме більш глибоко вбудовуватися у систему європейських стандартів, ЄС може запропонувати їй більш щедрі можливості для інтеграції.

На сьогодні в Грузії, за словами новообраного голови уряду країни М.Бахтадзе (з 20.06.2018), активізувалася робота зі створення дорожньої карти ще активнішої євроінтеграції. Також у травні 2018 р. було досягнуто домовленості з головою Єврокомісії Ж.-К. Юнкером щодо започаткування регулярних щорічних зустрічей представників урядів Європи та Грузії з метою обговорення успіхів останньої на шляху євроінтеграції. Все це є складовою політики «незворотної інтеграції» країни до ЄС та НАТО, закріпленої у програмі нового прем'єр-міністра Грузії [1].

Отже, незважаючи на певні проблеми, як-то невирішенні територіальні суперечки, Грузія має на сьогодні досить високі шанси стати повноцінним членом Північноатлантичного альянсу вже в порівняно близькому майбутньому. Однак, на нашу думку, позитивне чи негативне вирішення цього питання залежить у даний час не стільки від зусиль Грузії, направлених на виконання всіх належних умов для приєднання до НАТО, скільки від геополітичної кон'юнктури.

Залишається для Грузії надзвичайно актуальною й співпраця з Євросоюзом. Європейська цивілізація загалом та ЄС зокрема є прикладом для наслідування та привабливою консолідаційною структурою. Тому низка країн (серед яких Грузія та Україна) цілеспрямовано намагаються стати частиною цього об'єднання. Тобто, навіть беручи до уваги певні кризові явища у Євросоюзі, він продовжує бути для Грузії основним центром тяжіння. Однак, наше переконання, нинішні, об'єктивно досить незначні шанси Грузії (як і України) стати повноцінним членом ЄС у найближчій перспективі, залежать передусім від концептуального рішення керівництва Євросоюзу щодо шляхів подальшого розвитку та підвищення стабільності цієї інтеграційної структури. А саме: буде зроблено ставку на посилення ролі ЄС як міжнародного гравця (у тому числі й за рахунок додаткового розширення, включаючи й зазначені бувші республіки СРСР), або ж на посилення акценту на внутрішню політику.

Список використаних джерел та літератури:

1. Глава правительства Грузии работает над планом евроинтеграции. 29.06.2018. – Режим доступа : <https://regnum.ru/news/polit/2440264.html>
2. Довідник НАТО – Office of Information and Press NATO – 1110 – Brussels, Belgium, 2001. – 591 с.
3. Довідник НАТО. Public Diplomacy Division NATO – 1110 – Brussels, Belgium, 2006. – 383 с.
4. Дуднік О.Я. Зовнішня політика Республіки Грузія в контексті сучасної геополітичної ситуації / О.Я. Дуднік // Вісник Київського міжнародного університету. Сергія: Міжнародні відносини. – 2004. – Вип.3. – Режим доступу: <http://vmtv.kuimu.edu.ua/v/03/dudnik.htm>
5. Захаров В.М. Вооруженные силы Грузии // Грузия: проблемы и перспективы развития: В 2-х т. Т. 2 / Рос. ин-т стратегич. исслед. – М., 2002. – С. 33–44.
6. Концепция национальной безопасности Грузии (2005 г.) – полный текст. – Режим доступа : <https://sputnik-georgia.ru/spravka/20100509/213153512.html>
7. Морпехи подключаются к военным учениям Agile Spirit в Грузии. 16.05.2018. – Режим доступа: <https://sputnik-georgia.ru/politics/20180516/240491979/morpexi-podklyuchatsya-k-voennym-ucheniyam-agile-spirit-v-gruzii.html>

8. Шеварднадзе выступит с речью на саммите НАТО в Праге. 22.11.2002. – Режим доступа : <https://civil.ge/ru/archives/157548>
9. Anjaparidze Z. Georgia persists in its bid to join the EU. 05.07.2016. – Regime of access : <https://www.euractiv.com/section/enlargement/opinion/georgias-european-bid-stands-the-test/>
10. Georgia and the EU. – Regime of access : https://eeas.europa.eu/delegations/georgia/49070/georgia-and-eu_en
11. Georgia has signed instruments to accession to EUROCONTROL. 06.12.2012. – Regime of access : <http://www.gcaa.ge/eng/news.php?id=6160>
12. National Interest: Грузия должна активнее добиваться включения в ЕС и НАТО. 23.05.2018. – Режим доступа : <https://regnum.ru/news/polit/2419433.html>
13. Relations with Georgia. 14.09.2018. – Regime of access : https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_38988.htm?selectedLocale=en